

Emil Jurcan

Stiglicheva 11, HR-52100 Pula

emil.jurcan@praksa.hr

Antički spomenici kao ishodišta urbane transformacije Pule između dva svjetska rata

Izvorni znanstveni rad | Original scientific paper

UDK 911.375.1:<904:347.787> (497.571Pula)"1920/1943"

DOI 10.32728/h2020.05

Primljeno | Received: 23. III. 2020.

Izvadak

Članak problematizira odnos modernističkoga procesa urbanoga razvoja prema antičkoj spomeničkoj baštini između dva svjetska rata na primjeru grada Pule. Uzimajući u obzir specifičnu ideološku vrijednost koju je narativ antičkoga Rima imao za fašistički pokret, namjera je članka locirati ključne trenutke povezivanja toga narativa pomoću konkretnih spomenika poput Slavoluka Sergijevaca, Augustova hrama i amfiteatra (Arene) s urbanom transformacijom grada koja se tada odvijala. Koristeći se povijesnoumjetničkom metodom istraživanja autor opisuje zahvate na tim spomenicima u kontekstu šire društvene, političke i kulturne klime, kao i teoretskih okvira koji su usmjeravali same zahvate.

Excerpt

The article addresses the relationship the modernist process of urban development had with the monument heritage from the Antiquity between the two world wars taking as the example the city of Pula. Considering the specific ideological value that the narrative of the ancient Rome had for the fascist movement, the article intends to locate key moments when this narrative had made the connection to the concrete monuments such as the Arch of the Sergii, the Temple of Augustus and the amphitheatre (Arena) with the urban transformation of the city that was happening then. Using the methods of art historical analysis, the author describes the interventions on these monuments in the context of the wider social, political and cultural climate, as well as the theoretical frameworks that guided the interventions themselves.

Ključne riječi: Pula, rimski spomenici, konzervacija, urbanizam, fašizam, Gustavo Giovannoni, Slavoluk Sergijevaca, Augustov hram, Arena

Key words: Pula, Roman monuments, preservation, urbanism, fascism, Gustavo Giovannoni, the Arch of the Sergii, The Temple of Augustus, the Arena

Uvod

Tema članka je sagledavanje urbane transformacije Pule između dva svjetska rata, kada se grad nalazio u sastavu talijanske države, kroz teorijsku perspektivu arhitekta Gustava Giovannonija i njegovu figuru „integralnoga arhitekta“ (*l'architetto integrale*). Naime, Giovannoni je svoju tezu o zadaći profesije integrirao još 1919. u program rimske Više arhitektonske škole te je ona bitno utjecala na školovanje nove generacije arhitekata, među ostalim i onih koji su tijekom 30-ih godina bili akteri urbane i arhitektonske preobrazbe Pule. Motiv te transformacije bio je stvoriti novi javni prostor grada koji bi se svojom monumentalnošću nadovezao na postojeće antičke spomenike Pule, poput amfiteatra, slavoluka i Foruma, i povezao ih u kontinuirani prostor reprezentacije režima. Iako je taj urbani zahvat imao vrlo jasna politička, moglo bi se reći i mitološka, ishodišta koja su se temeljila na stvaranju oblikovnoga i prostornoga kontinuuma između rimske antičke povijesti i tadašnje fašističke suvremenosti, takav pristup projektiranju i oblikovanju grada rezultirao je sintezom triju struka koje su se, u kontekstu modernističke specijalizacije, bile odvojile, a to su arheologija, arhitektura i urbanizam.

Slavoluk Sergijevaca: pobjednička parada i „trganje lanaca“

Dana 5. studenoga 1918. u 16:30 u pulsku je luku uplovila talijanska vojska pod zapovjedništvom admirala Umberta Cagnija.¹ Pobjedničke su postrojbe, uz zvuk limene glazbe, ovjekovječile svoju paradu nizom fotografija i filmskim snimkom. Sekvence prate postrojavanje na Rivi odakle se krenulo prema Areni, zatim zadržavanje pored katedrale, daljnji put do gradske palače na Forumu, gdje je uspostavljena nova vojna uprava, nakon čega je parada nastavila u smjeru Slavoluka Sergijevaca. Za tu je priliku uklonjena čelična zaštitna ograda, a rupa oko samoga Slavoluka, koja je otkrivala njegovu izvornu bazu, privremeno je prekrivena daščanim podom. Sam spomenik okićen je ukrasnim biljem, a ispod luka visjela je velika platnena zvijezda.² Neposredna intervencija na antičkom spomeniku već je sljedeće godine uobličena u projektu arhitekta Guida Cirillija (1871. – 1954.), ravnatelja novoformiranoga Ureda za lijepe umjetnosti i spomenike Julijske Venecije, koji je snizio razinu trga i ulice da bi Slavoluk Sergijevaca bio vidljiv u svojoj izvornoj proporciji, a prolazak ispod njega bio neometan. Arheologinja Bruna Tamaro (1894. – 1987.)

1 Marcello Bogneri, *Cronache di Pola e dell'Istria 1915-1938: la guerra, la redenzione e l'unione alla Madrepatria* (dalje: *Cronache di Pola e dell'Istria*), Trieste 1990., 40.

2 https://www.youtube.com/watch?v=D6DI_mLLGWc (pristupljeno 30. 8. 2019.).

u nacionalističkom je zanosu pohvalila Cirillija koji je „povratio Slavoluku harmoniju vlastitih proporcija, slijedeći pritom nagon naroda koji je strgnuo lance kako bi oslobodilačka vojska mogla ući u grad.“³ Poimanje pulske antike tako je naglo ušlo u novu fazu, u razdoblje u kojem su profesionalne intervencije često slijedile nagon kojemu su spomenici bili bitna kulisa za paradu i kretanje, pažljivo dokumentirano novom filmskom tehnikom gledanja.

Augustov hram: konstitucija uzdignutoga političkog svetišta

Dva tjedna nakon što su talijanske postrojbe zauzele grad, Pulu je posjetio novinar i književnik Ugo Ojetti (1871. – 1946.) da bi za Ministarstvo javnoga obrazovanja sastavio izvještaj o novoosvojenom teritoriju. U tom je zapisu posebnu pozornost posvetio antičkoj baštini koja mu je predstavljala „životopisne dokumente rimstva i talijanstva Pule, Pietas Julije.“⁴ Zadržavši se na Augustovu hramu, predložio je uklanjanje (koristeći se izrazom *liberare*, osloboditi) naknadnih fragmenata koji ga opterećuju, kao i rušenje kućica pred njim da bi se „uživalo u području promatranja i poštovanja dostojna njegove savršene ljepote i njegove slave koja je odjeknula 4. studenoga kao svjetionik na talijanskom Jadranu.“⁵ Ne gubeći vrijeme, admiral Cagni naložio je vojsci da za Uskrs krene s rušenjem dviju zgrada na trgu, dok je treća kuća uklonjena godinu dana poslije.⁶

Sve ove radnje odvijale su se u Puli pod vojnom okupacijom jer je Istra službeno pripojena talijanskoj monarhiji Rapalskim sporazumom u studenom 1920. godine. Promjenom granice Pula se našla u bitno izmijenjenom teritorijalnom kontekstu. Za razliku od Trsta i Rijeke, koji su u njezinoj neposrednoj blizini tijekom 19. stoljeća razvili lučku trgovačku aktivnost, Pula je u svim aspektima bila tipičan „vojni grad“ koji se razvio isključivo zahvaljujući aktivnosti vojne brodograđevne industrije i mornaričke flote, smještene u Pulskom zaljevu, te mnogobrojne vojne posade koja je osiguravala

3 Bruna Tamaro, *Pola: i monumenti romani*, Trieste 1925., 6.

4 „parlante documentazione della romanità e dell'italianità di Pola, Pietas Julia“, Ugo Ojetti, „Delle raccolte e dei monumenti di Pola pregevoli per l'arte per la storia e per la cultura“, u: Irene Spada, *L'Italia in Istria. Tutela, conservazione e restauro dei beni culturali tra le due guerre mondiali* (dalje: *L'Italia in Istria*), Venezia 2017., 238.

5 Na ist. mj. Politički mit međuratne Italije posebnu je pozornost posvećivao upravo augustovskom razdoblju rimske arhitekture i umjetnosti. Vidi: Giorgio Ciucci, *Gli architetti e il fascismo. Architettura e città 1922-1944* (dalje: *Gli architetti e il fascismo*), Torino 1989., 89.

6 Ravnatelj Ureda za lijepe umjetnosti i spomenike od 1918. do 1924., Guido Cirilli, zahvalio je admiralu Umberto Cagniju na bezuvjetnoj podršci koju je pružio u izvođenju tih radova. Vidi: Spada, *L'Italia in Istria*, 242. Svoj crtež projekta novoga izgleda Foruma, datiran 1. svibnja 1919., Cirilli je posvetio upravo admiralu Cagniju. Vidi: Gino Pavan, *Il tempio d'Augusto di Pola*, Trieste 2000., fig. 19.

grad i okolicu. Geopolitičkim promjenama koje su uslijedile nakon rata grad je izgubio svoj strateški značaj isturene obrambene utvrde orijentirane prema zapadnoj obali Jadranskoga mora pa novoj talijanskoj upravi nije predstavljao vojno uporište osobita vojno-političkoga značaja. Osim toga, budući da su Istra i Pula tek postali dio talijanske države, njihova prometna povezanost s ostatkom Italije bila je minimalna.

„Zauzimajući periferan položaj u odnosu na tadašnje industrijske centre Italije, potpuno lišena osnovne infrastrukture poput vodovoda, električne energije i cesta, Istra je bila jedna od ekonomski i društveno najnerazvijenijih regija u novim državnim okvirima, a od 1919. ta se situacija samo dodatno pogoršala i zaoštrila.“⁷ Doda li se tomu nagli porast napetosti između etničkih skupina u Istri, prvenstveno između Talijana i Slavena, može se ustvrditi da je pulsko međuratno razdoblje započelo vrlo sumorno. Uslijed teških poslijeratnih godina, ali i kao odjek Oktobarske revolucije, 1920. je Istru, kao i ostatak Italije, zapljusnuo val radničkih i socijalnih nemira koji su kulminirali štrajkom labinskih rudara i pobunom seljaka na Proštini 1921. godine. U Puli je 1920. bila posebno nemirna – prvomajske demonstracije odnijele su život četvorice radnika, dva mjeseca poslije zapaljen je hrvatski Narodni dom, a kao odmazda za neprijateljstvo koje je Mussolini doživio 21. rujna te godine, za svojega jedinog posjeta Puli, fašisti su dva dana poslije zapalili Radničku komoru te uništili tiskaru i zgradu uredništva časopisa *Il Proletario*.⁸

U takvim je okolnostima u ožujku 1921. započeto prvo arheološko istraživanje za talijanske uprave u Puli, na Forumu pred Augustovim hramom, na mjestu gdje je vojska prethodno porušila tri objekta. Riječ je bila zapravo o kompleksnijoj radnji koja je obuhvaćala arheološko istraživanje, obnovu Augustova hrama te izgradnju novoga komunalnog objekta u njegovoj neposrednoj blizini, zvanoga *palazzina comunale*. Akcija se protezala kroz sljedeće četiri godine, do 1925., kada je inaugurirana palača, a koordinirali su je arhitekt i ravnatelj pokrajinskoga Ureda za spomenike Guido Cirilli, arheologinja Bruna Tamaro i inženjer pulskoga tehničkoga ureda Guido Brass (1876. – 1937.). Prilikom istraživanja otkriveni su temelji objekta između Augustova hrama i hrama blizanca koji se često naziva Dijaninim, dijelovi podija prema

7 Anna Millo, „L’industria marginale e il governo del sottosviluppo“, u: Silvia Bon Gherardi et al. (ur.), *L’Istria fra le due guerre. Contributi per una storia sociale* (dalje: *L’Istria fra le due guerre*), Roma 1985., 81.

8 Armando Černjul, „Dvije pljuske Mussoliniju“, *Fokus*, studeni 1977., 18–19. O detaljnom opisu pulskih zbivanja od 1920. do 1922., kao i o ideji stanovitoga Eugena Grbavca da Mussoliniju postavi bombu ispod bine u kazalištu, vidi: Tone Crnbori, *Borbena Pula. Prilog grad i za povijest radničkog pokreta i NOB do rujna 1943*, Rijeka 1972., 113–125.

trgu na kojemu su bili postavljeni hramovi te elementi centralnoga stubišta kojim se s Foruma pristupalo skoro metar višem podiju.⁹

Obnova Hrama usredotočila se na uklanjanje naknadno dodanih elemenata da bi se što je više moguće naglasio izvorni izgled spomenika. Tako su učvršćeni temelji, uklonjeni kontrafor i stara lezena na sjeverozapadnom uglu, koja je zamijenjena novom, limeni pokrov je zamijenjen kanalicama, a na fasadama su zatvoreni srednjovjekovni otvori. Veliko pitanje predstavljao je izvorni izgled ulaznih vrata, budući da je zid cele naknadno izgrađen s novim otvorima vrata i prozora u dvije etaže, no planirana rekonstrukcija toga zida nije izvedena.¹⁰ U ovom stilskom pročišćavanju građevine korišten je vitruvijevski sustav proporcija za stubište pa je ono postojeće, izvedeno 1860., uklonjeno i zamijenjeno novim stubama dimenzija 44 x 22 cm, obrubljenim profiliranim istacima stilobata (*avancorpi*) prema idealiziranom nacrtu engleskoga neoklasičara Jamesa Stuarta iz 1750.¹¹

Budući da je podij Augustova hrama 50 cm niži od hrama blizanca, temeljno pitanje u projektu predstavljalo je oblikovanje novoga horizontalnog podija koji bi pomirio blagi pad samoga trga. Rekonstrukcija podija prema pretpostavkama njegova izvornoga antičkog izgleda nije bila moguća jer je u međuvremenu razina samoga trga bitno izmijenjena. Pristupilo se izvođenju dviju stuba, jednakih vitruvijevskih dimenzija kao i na samom Hramu, čija linija označava rub nekadašnjega antičkog podija, ali ujedno povezuje trijem postojeće komunalne palače, podij Augustova hrama i trijem novoizgrađene *palazzine* u jedan cjeloviti arhitektonski sklop. Novi komunalni objekt pokušao je pridonijeti tom ansamblu služeći se eklektičkim imitacijama elemenata postojeće komunalne palače, poput ulaznoga trijema podijeljenoga u jednak broj polja i sa sličnim oblikom stupova.

Konačan rezultat ove intervencije spoj je arheološkoga istraživanja, povjesničarskoga tumačenja i arhitektonskoga oblikovanja, međusobno prožetih i povezanih u jedinstvenu sliku, čija se pojavnost i značenje ne mogu odvojiti od nemirne društvene situacije u kojoj je nastala. Čitav projekt svojevrsan je izraz borbi i previranja u konstituiranju nove političke moći u gradu, koje, kako je vidljivo iz događaja 1920. i 1921., nije bilo nimalo jednostavno. Pro-

9 Tamaro, *Pola: i monumenti romani*, 8.

10 Attilio Krizmanić, *Komunalna palača Pula. Razvitak gradskog središta kroz dvadeset jedno stoljeće* (dalje: *Komunalna palača Pula*), Pula 1988., 174.

11 Za Cirillijev opis projekta obnove vidi: Commissariato Generale civile per la Venezia Giulia – Ufficio Belle Arti e Monumenti, „Progetto di restauro per il tempio di Augusto a Pola“, u: Spada, *L'Italia in Istria*, 242-246.

jekt uvodi podignuti podij na dotad ravnu površinu Foruma, uzdižući time značaj samoga Hrama i Palače. Dodavanjem nove, manje palače i njezinim povezivanjem zajedničkim podijem dobivena je arhitektonska kompozicija izvitoperenoga antičkog kapitolija. Naime, izvorno je uzdignuti podij na sjevernom rubu Foruma gostio tri hrama, dva rubna jednaka i simetrična, te centralni u kojem je, prema pretpostavci, bilo kapitolijsko svetište. Budući da je istočni rubni hram pregrađen u komunalnu palaču, odluka ovoga projekta bila je dodati zapadno od Augustova hrama još jednu komunalnu palaču s trijemom kako bi se fokus uzdignutoga podija usmjerio na sam Hram. Tako je nekada bočno svetište posvećeno božici Romi i caru Augustu¹² postalo središnji kult novoga političkog prostora, dok su dva municipalna objekta s njegove zapadne i istočne strane reducirana na podršku toga istoga kulta. Maršem na Rim 1922., kao i dovršetkom ovoga upravno-mitološkoga gradskog središta 1925., učvršćen je novi politički režim.

Arena: mase prodiru u povijesni spomenik

Iako je val radničkih nemira ugušen nakon fašističkoga preuzimanja vlasti, uzroci socijalnih napetosti nisu bili ni dotaknuti. Pet godina nakon završetka rata uvjeti života istarskoga stanovništva bili su katastrofalni. „Nezaposlenih u cijeloj provinciji po mišljenju vodstva fašističkog sindikata krajem 1923. godine bilo je oko 22.000, a po procjeni socijalreformističkog dnevnika *L’Azione* samo u Puli bilo je oko 35.000 građana koji su jedva preživljavali.“¹³ Krhka ekonomija Pule bila je u potpunosti ovisna o Arsenalu koji je zatvoren krajem 1923.¹⁴ Budući da je situacija u ruralnom dijelu Istre bila još gora, stanovništvo je pristizalo u Pulu iako u gradu nije bilo ni posla ni stanova. Posljedice su bile stihijska izgradnja rubnih dijelova grada naseljima bez osnovne komunalne infrastrukture i porast broja oboljelih zbog nehygieničkih uvjeta života.¹⁵ Takvu je situaciju još dodatno pogoršao krah burze u Wall Streetu 1929. i svjetska ekonomska kriza.

12 Izvorno je hram imao brončani natpis na arhitravu „Romae et Augusto Caesari Divi (ilio) patri patriae“. Vidi Alka Starac, *Il tempio d’Augusto*, Pola 2004., 6.

13 Darko Dukovski, *Fašizam u Istri 1918. – 1943.*, Pula 1998., 139.

14 „Početkom 1920. godine u Arsenalu je radilo 4.600 radnika. Ovaj broj se prepolovio do 1922. godine, baš u vrijeme preustrojstva brodogradilišta (u konzorcij privatnih vlasnika Cantiere navale Scoglio Olivi, op. a.) kada u njemu radi tek 2.400 radnika. (...) U 1931. godini bilo je zaposleno svega 150 radnika. Konstrukcija i gradnja brodova je 1928. godine napuštena i počelo se s kasacijom brodova na nagovor ministra mornarice admirala Sirianija.“ Isto, 159.

15 Od kritičnih brojki valja spomenuti da je Julijska Venecija 1924. bila regija s najvećom smrtnošću od tuberkuloze, dok je Pula proživjela veću epidemiju malarije 1925. godine. Vidi: Anna Maria Vinci, „Malattie e società: il caso istriano“, u: *L’Istria fra le due guerre*, 265.

Nemoćan u pokušajima stabilizacije ekonomije i svjestan rapidnoga gubitka popularnosti, fašistički se režim 1932. usmjerio na impozantnu proslavu desetogodišnjice Marša na Rim u svim krajevima Italije, pa tako i u Puli, gdje se odlučilo obljetnicu obilježiti serijom javnih radova usredotočenih na Arenu i njezinu okolicu. Već je početkom godine inauguriran park nazvan po Arnaldu Mussoliniju, Benitovu bratu, koji je preminuo godinu dana prije. Riječ je bila o preuređenju nekadašnjega vrta hotela Elisabeth, koji je u međuvremenu prenamijenjen u sjedište policijske uprave.¹⁶ U ostalim parkovima oko Arene, uspostavljenim još za vrijeme austro-ugarske uprave, uklanjalo se visoko raslinje da bi se istaknule vizure amfiteatra, a iz istih se razloga 1933. pristupilo rušenju austrijskoga vojnoga skladišta lafeta, izgrađenoga uza samu Arenu.¹⁷

Velika se pozornost posvećivala organizaciji novih veduta prema amfiteatru, međutim, ključan je iskorak u tim operacijama bila zapravo odluka o početku korištenja Arene za javne spektakle po uzoru na onu veronsku, što je značilo ponovan ulazak javnosti u unutrašnjost toga objekta nakon dugoga niza stoljeća.¹⁸ Iako se Arena sporadično već rabila za javne manifestacije, poput održavanja mise za Uskrs 1919. i mise u povodu obljetnice ulaska Italije u Prvi svjetski rat iste godine,¹⁹ tek se 1932. pristupilo projektiranju radova u unutrašnjosti amfiteatra koji su bili potrebni da se spomenik osposobi za izvođenje opernih predstava. Projekt je vodio ravnatelj pulskoga tehničkog ureda Guido Brass, a obuhvaćao je izvedbu novoga platoa borilišta, parcijalnu rekonstrukciju istočnoga gledališta, dovođenje električnih instalacija te osmišljavanje montažne scene i rasvjete.²⁰

Prema tlocrtu iz veljače 1933.²¹ predviđeno je osam ulaza u Arenu – jedan kroz jugozapadni toranj, dva iz smjera zapada, jedan kroz park sjeverno od amfiteatra, tri iz smjera istoka te jedan uz potporni zid „Serpentine“. Glavni prilaz bio je kroz jugozapadni toranj, gdje je predviđena i prostorija za kustosa te biljetarnica, a prostor pred prilazom popločan je lomljenim kamenim plo-

16 Katarina Zenzerović – Monika Petrović, *Arena i okolni parkovi – nekad i danas*, Pula 2018., 62.

17 Isto, 117.

18 Među posljednjim spominjanjima korištenja amfiteatra u komunalne svrhe onaj je iz 16. stoljeća, kada su unutar njegova plašta organizirani stočni sajmovi. Vidi: Miroslav Bertoša, *Istra: doba Venecije (XVI. – XVIII. stoljeće)*, Pula 1995., 114–115.

19 Bogneri, *Cronache di Pola e dell'Istria*, 61–62.

20 Jerko Marasović – Attilio Krizmanić – Duško Marasović, „Amfiteatar u urbanoj strukturi Pule“, *Pogledi*, 18, 3–4., 1988., 876.

21 *Arena di Pola: pianta, scala 1:200*, HR-DAPA-67: Općina Pula 1919/1943 [1943–1947], grupa X: Javni radovi i PTT, kutija 221.

čama, dok je od njega prema sjeverozapadnom tornju iskopan odvodni kanal čija je gornja površina bila obložena kamenim blokovima koji su obnovljeni da bi poslužili prolasku do ulaza u podrumski prostor ispod samoga borilišta. Da bi se omogućio novi pristup amfiteatru, uklonjena je ograda s njegove zapadne strane, podignuta 1875., a južno od glavnoga prilaza postavljena je nova ograda s vratima kroz koja se dolazilo do borilišta uz potporni zid parka zvanoga „Serpentina“. Ispod same „Serpentine“ izvedene su sanitarije i elektroormar za napajanje scene i rasvjete. Još jedan sklop sanitarija izveden je ispod javnoga stubišta sjeverno od amfiteatra. Prema projektu scene iz listopada 1935.,²² predviđeno je da novo gledalište može primiti 2900 posjetitelja, dok bi borilište moglo osigurati sjedeća mjesta za još 2140 posjetitelja, a travnata galerija iznad gledališta 3870. Projektom je bilo predviđeno i pet *buffeta* te još jedan sanitarni čvor s istočne strane.

Osim implementacije novoga koncepta korištenja spomenika, koji je za sobom povukao i izvedbu električnih i vodovodnih instalacija, u Arenu se uvodi i tada nov materijal u obnovi – armirani beton. Plato borilišta pokriva se novom armiranobetonskom pločom ojačanom gredama 30 x 50 cm izvedenim iz istoga materijala i položenim u razmaku od približno dva metra, koju se zatim prekrilo sitnim šljunkom.²³ S istočne strane, gdje je amfiteatar položen na živu stijenu, izvedeno je 12 redova gledališta za prihvata posjetitelja. Iz presjeka, datiranoga listopadom 1932., vidljivo je da su gazišta gledališta bila predviđena sa završnom betonskom oblogom, koja bi se polagala na rustično slagani kameni zid, dok je ograda bila osmišljena u željezu s okruglim vertikalama i jednom horizontalom rukohvata.²⁴ Međutim, prilikom izvedbe se vjerojatno odustalo od vizualne eksponiranosti novih materijala pa su gazišta na kraju opločana lomljenim kamenim komadima, a ograda je danas drvena.²⁵

Iako se radove nije stiglo dovršiti u toj godini, obljetnica Marša na Rim je obilježena organizacijom triju opernih predstava tijekom ljeta, dok su radovi

22 *Arena di Pola: progetto di sistemazione per spettacoli lirici e drammatici, pianta generale, scala 1:200*, HR-DAPA-67, grupa X, kutija 221.

23 *Pula amfiteatar: presjeci kroz podrum, 1960.*, AMI PLA-255.

24 Načrt je objavljen u članku: Attilio Krizmanić – Jerko Marasović – Duško Marasović, „L’anfiteatro nella struttura urbana di Pola: approccio metodologico all’elaborazione scientifica dello studio dello stato originario“, *Histria antiqua*, 9, 2003., 103.

25 Vidljivost novih materijala, koji u to doba ulaze u sve češću upotrebu prilikom obnove, veliko je pitanje tadašnjih debata. Iako su preporuke bile da se upotreba novih materijala reducira na konstrukcijske svrhe i da njihova izloženost oku bude svedena na minimum, postavlja se pitanje odluke o fugiranju plašta Arene cementnim mortom, o čemu nije pronađena dokumentacija, ali se pretpostavlja da je izvedeno 30-ih godina prilikom opremanja amfiteatra za korištenje.

nastavljeni i dovršeni sljedeće godine, kada je osnovana i gradska ustanova *Ente Autonomo Arena*,²⁶ koje je upravljalo kulturnim programom korištenja amfiteatra, dok se u njemu paralelno odvijao i političko-vjerski program, poput prisege učenika škole Kraljevske mornarice, posvećenje vojnih snaga Sv. srcu, nacionalnoga zbora u povodu afričke pobjede 1936. ili euharistij-skoga kongresa 1937.²⁷

Gustavo Giovannoni: širenje restauratorske teorije na urbanističko planiranje

Da bi se kritički ispitala intervencije na Slavoluku, Augustovu hramu i Areni, potrebno ih je sagledati u širem kontekstu tadašnje restauratorske teorijske rasprave, a ona se može usredotočiti na misao Gustava Giovannonija (1873. – 1947.), rimskoga inženjera, povjesničara i urbanista, ravnatelja Više arhitektonske škole u Rimu od 1927. do 1935., gdje je i predavao obnovu povijesnih spomenika.²⁸ Premda osobno nije sudjelovao u radovima koji su bili vezani za obnovu pulske antike, Giovannoni je bio upoznat sa situacijom u Puli preko svojega prijatelja i suradnika, arhitekta Ferdinanda Forlatija (1882. – 1975.), koji je od 1926. do 1939. bio ravnatelj Ureda za lijepe umjetnosti i spomenike Julijske Venecije.²⁹

Giovannoni je za ishodište svoje teorije tretiranja spomenika i povijesnih ambijenata postavio dijalektiku dvaju pojmova – života i povijesti. Iz međusobnoga prožimanja tih dvaju pojmova, njihovih napetosti i konflikata, razrješavaju se sve ključne teze njegove misli, poput aktivnoga restauriranja spomenika, njihove klasifikacijske podjele na „žive“ i „mrtve“, uvođenje upotrebne vrijednosti u raspravu, uključivanje urbanoga ambijenta u pojam povijesnoga nasljeđa itd. Ta je suprotnost života i povijesti predstavljala veliko pitanje za ljudski duh koji je netom izišao iz eklektičke fantazmagorije 19. u

²⁶ Bogneri, *Cronache di Pola e dell'Istria*, 177.

²⁷ Mario Mirabella Roberti, „L'Arena di Pola (1943)“, u: *Studijski dan u čast arheologa prof. Maria Mirabelle Robertija (1909. – 2002.)*, ur. Ondina Krnjak, Pula 2014., 107-132.

²⁸ Premda je bio nezaobilazna figura u međuratnim arhitektonskim raspravama, njegov lik i djelo pali su u zaborav ubrzo nakon smrti, nakon što ga je Bruno Zevi 1947. etiketirao kao neprijatelja svega modernoga, a njegov se rad povezivao s urušenim fašističkim režimom. Tek ga je 1970. rehabilitirao drugi talijanski kritičar, Carlo Ceschi, u svojoj knjizi *Teorija i povijest obnove (Teoria e storia del restauro*, Roma 1970.), koji je smatrao da povijest modernoga restauratorstva ne može ignorirati Gustava Giovannonija. Zatim je prošlo još 25 godina kada je, zaslugom francuske povjesničarke i teoretičarke Françoise Choay, ponovno otisnuto njegovo kapitalno djelo *Stari gradovi i nova izgradnja (Vecchie città ed edilizia nuova*, a cura di Francesco Ventura, Torino 1995.), izvorno objavljeno 1931. godine. Vidi pogovor Marka Špikića u knjizi: Gustavo Giovannoni, *Spomenici i ambijenti*, Zagreb 2018., 266.

²⁹ O njihovoj korespondenciji u to doba vidi: Spada, *L'Italia in Istria*, 104-109.

radikalnu modernizaciju 20. stoljeća.³⁰ Suprotno habsburškom duhu imperija na izdisaju, talijanski je duh u tom pogledu duh netom osnovane nacionalne države, duh željan ekspanzije, kretanja i akcije.

Stoga ne čudi Giovannonijev kritički stav prema tada aktualnim teorijama Aloisa Riegla, objavljenim 1903. u izvještaju s kongresa povjesničara: „Teorija ‘neobnavljanja’ vjeruje da se kult spomenika provodi tako da ih se u najvećoj mogućoj mjeri ostavi u stanju u kojem jesu i da im se ostavi obličje koje su zadobili djelovanjem različitih stoljeća. (...) Mi restauratori pak držimo da će se djela koja predstavljaju temeljce velikih razdoblja umjetnosti i kulture bolje očuvati ako im se prouči bit i ako im se pokuša dati cjelovitost kakvu su trebali imati.“³¹ Suprotstavljajući srednjoeuropskoj „teoriji statičnosti“ (*teoria dell'immobilità*) akciju u pitanjima obnove spomenika, ili bolje rečeno *nagon*, kako je to izrazila Tamaro, Giovannoni je zagovarao sintezu života i povijesti kroz prodiranje vitalnosti u sam povijesni artefakt, kao što je i mit o povijesnosti tadašnje Italije uvjetovao životni duh koji je stremio u fašizam. Takav pristup tretmanu spomenika, kao i njihovo značenje u kontekstu političkoga sustava koji ih je restaurirao, Forlati je sažeo u stavu iznesenom u Udinama 1932. na konferenciji Fašističkoga instituta za kulturu: „U doba racionalizma sposobni smo osjećati se živima u povijesnim kompozicijama. (...) Stoga prošlost nije mrtva, već je živa i vezana za sadašnjost.“³²

Prošlost koja nije mrtva, nego je, naprotiv, iznenada oživjela pripajanjem Pule Italiji, objašnjava nagon za intervencijom koji nije mogao čekati formalnu aneksiju teritorija. Budući da je živa, ta se prošlost neposredno invocira, postaje dijelom svakodnevnih rituala, marševa, parada, spektakla. Oko „racionalizma“ zahtijeva nesmetan pogled na Augustov hram, kako bi se osjećao živim u povijesnoj kompoziciji, kao što i čizma „racionalizma“ zahtijeva nesmetan prolaz kroz Slavoluk Sergijevaca. Pojam *oslobađanja* tu se prenosi iz vojno-političke retorike na restauratorsku praksu, gdje se povijesnost spomenika, shvaćena kao mit određenoga razdoblja, oslobađa naknadnih dodataka.

30 Sagleđavajući urbane transformacije Rima početkom 20. stoljeća, Giovannoni je „uvidao konflikt između dva koncepta koji zahtijevaju različite pristupe, a to su život i povijest. Jedan zahtijeva susretanje s potrebama modernoga razvoja i života, dok drugi podrazumijeva poštovanje prema povijesnim i umjetničkim vrijednostima te ambijentima starih gradova.“ O Giovannonijevoj restauratorskoj teoriji u širem povijesnom kontekstu struke vidi: Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, Oxford 1999., 219–223.

31 Giovannoni, *Vecchie città ed edilizia nuova*, 11. Špikić suprotnost u poimanju konzervacije opisuje na sljedeći način: „Potpuno suprotno od, primjerice, Georga Dehia, Corneliusa Gurllitta i Aloisa Riegla, tridesetogodišnjak je u očuvanju postojećeg stanja spomenika vidio slabost ili fatalizam. (...) Svemu tome trebalo je suprotstaviti vitalnost i snagu. (...) Fatalizam, fetišizam, statičnost – svim tim osobinama promicatelja konzervatorske etike iz srednje Europe mladi je inženjer-historičar suprotstavio pozitivistički optimizam, pišući o Znanosti i Tehnici restauriranja, zasnovanoj na proučavanju biti spomenika.“ Isto, 278–279.

32 Spada, *L'Italia in Istria*, 105.

„Spomenici su načinjeni da budu snažni i potpuni, a ne da ostanu sakati ili izobličeni neorganskim dogradnjama koje uznemiruju njihov sklad.“³³

Da bi modernost mogla prihvatiti tezu da se dijalektika života i povijesti razrješuje u nagonu, bilo ju je neophodno reducirati na tehnološku komponentu pozitivističkoga razuma koju je Giovannoni nazvao „znanstveno restoratorstvo“ (*restauro scientifico*), a koja akciju legitimira istraživanjem stvarnih i materijalnih dokumenata, odnosno samoga spomenika, bez povlačenja analogija ili faksimila. „Analitička istraživanja koja prethode mjerama oslobađanja kod svakoga elementa odrede koji se dijelovi neće nadomještati i koji će se problemi pojaviti prilikom obnove.“³⁴ Upravo se na takav metodološki pristup oslanjala restauracija Augustova hrama, čijoj su elaboriranoj arhitektonskoj i tehničkoj dokumentaciji prethodila precizna arheološka istraživanja samoga objekta, premda autori nisu izbjegli analogiji, preuzimajući neoklasicistički nacrt baze hrama Jamesa Stuarta.

„Restauratorsko je uvjerenje proizlazilo iz njegova urođenog aktivizma, vjere u potrebu očuvanja cjelovitosti i vitalnosti spomenika. Ono se izražavalo u dva arhitektonski sagledana aspekta: u poimanju slike spomenika (njegove epiderme) i njegove povijesne i aktualne svrhovitosti“,³⁵ smatra Špikić. Dok se pitanje obnove Slavoluka i Hrama usredotočilo na prvi aspekt, transformacija Arene u poprište spektakla odraz je drugoga. Ovdje je život prodro u povijest određivanjem uporabne vrijednosti spomeniku. Iako je sam Giovannoni pripisivao uporabnu vrijednost novijim spomenicima, odnosno onima koji su „bliži našim običajima i našoj civilizaciji“,³⁶ u što prema njemu ne spadaju oni antički, pulski je slučaj upravo suprotan. Međutim, kada se uzme u obzir koliko se tadašnji režim oslanjao upravo na antičku civilizaciju u svojoj političkoj mitologiji, upotreba amfiteatra i njegova transformacija iz „mrtvog“

33 Giovannoni, *Vecchie città ed edilizia nuova*, 9.

34 Isto, 69. Metode znanstvene obnove su kasnije elaborirane i u Povelji o restauriranju 1931. godine. Točka 2.: „Problem povrata u prijašnje stanje koji je, potaknut argumentima umjetnosti i arhitektonskoga jedinstva, u uskoj vezi s historijskim kriterijem, može se postaviti samo kada se zasniva na potpuno pouzdanim podacima preuzetima sa samog spomenika, a ne na pretpostavkama.“ Točka 11.: „Bitan i taksativan uvjet kod iskapanja, kao i restauriranja spomenika, jest precizna dokumentacija koja prati radove pomoću analitičkih izvješća prikupljenih u dnevniku restauriranja i ilustriranim crtežima i fotografijama, kako bi način usvajanja svih pojedinih elemenata u strukturi i obliku spomenika, kao i svih faza u ponovnom sastavljanju, oslobađanju ili dovršavanju, bio trajan i pouzdan.“ Isto, 211–215.

35 Isto, 286.

36 Giovannoni je podijelio spomenike na *mrtve* i *žive*. „prvi su udaljeni od moderne umjetnosti i civilizacije, dok drugi odgovaraju ideji i svrsi koja još uvijek postoji. Među prvima su spomenici staroga vijeka, kod kojih obično valja isključiti mogućnost praktične uporabe i preobrazbe iz stanja ruševine dodavanjem bitnih dijelova. Među drugima su palače i crkve kojima praktično, a često i idealno, može biti uputno vratiti konkretnu namjenu, ne odveć različitu od prvotne. (...) Kod spomenika koji više nisu bliski našim običajima i našoj civilizaciji, kao što su antički spomenici, mora se općenito isključiti svaka mogućnost dovršavanja.“ Isto, 208–211.

u „živi spomenik“, dobiva sasvim drugačije razumijevanje, odnosno postaje koherentno Giovannonijevoj metodi obnove, iako je ta metoda upotrijebljena u drugu, politiziranu, svrhu. Zato taj primjer postaje još korisniji u relativizaciji teza koje spomenike dijele na žive i mrtve jer postaje jasnije da je ono što određena društvena zajednica smatra živim, a što mrtvim, arbitrarna odluka u kojoj „živi spomenik“ služi samo legitimaciji aktualnoga trenutka. Spomenik nikada nije živ-po-sebi nego jedino živ-za-nas u zadanom trenutku.

Bitan skok u poimanju spomenika, koji uvodi njegova uporabna vrijednost, otvaranje je novoga pogleda. Jednom kada spomenik dobije svoju namjenu, otvara se novo pitanje percepcije – potrebno je voditi računa o „pogledu iznutra prema van, umjesto izvana prema unutra.“³⁷ Jedna talijanska vojna parada pred Arenom 1934. snimana je kamerom iznutra, hvatajući kadar prolaska vojnika od jednoga luka do drugoga.³⁸ Ritam strukture spomenika određivao je filmske sekvence. Tim novim pogledom sam spomenik postaje točkom gledišta, žarište perspektive, a pogled se usmjerava prema nečem drugom, gradskom ambijentu koji ga okružuje. Ova je misao Giovannonija vodila k trećoj, zbi-lja ključnoj, razini ispreplitanja života i povijesti, a to je određivanje pojma „urbanoga nasljeđa“ i njegova uključivanja u svoju teoriju restauratorstva.³⁹

Percipiranjem urbanoga tkiva kao povijesnoga nasljeđa pojam „oslobađanja“ se iz restauracije spomenika analogno prenio u urbanistički pojam „prorjeđivanja“ (*diradamento*), kojim se Giovannoni koristio da bi opisao svoje koncepcije urbanističkoga djelovanja u povijesnim ambijentima, a njime je obuhvaćao uklanjanje pojedinih kuća manje vrijednosti koje bi bile zamijenjene trgovom ili vrtom, izbacivanje glavnoga prometa iz jezgre, izbjegavanje novih cesta, poboljšanje higijenskih i socijalnih uvjeta, konzervaciju povijesnih zgrada i slične intervencije koje bi pridonijele uprizorenju modernoga života u povijesnom ambijentu.⁴⁰

37 Isto, 186.

38 https://patrimonio.archivioluca.com/luce-web/detail/IL5000014669/2/1-inaugurazione-della-nuova-caserma-del-12-bersaglieri-alla-presenza-del-segretario-del-partito.html?startPage=0&jsonVal={%22js onVal%22:%22query%22:%22pola%22,%22fieldDate%22:%22dataNormal%22,%22_perPage%22:20}} (30. 8. 2019.).

39 Giovannoni je još 1910. isticao važnost *architetture minore* i kontinuiteta urbanoga tkiva, a s Camillom Sitteom je dijelio i afinitet za urbanom morfologijom i njezinom vizualnom kvalitetom. Pojam urbanoga nasljeđa definirao je u svojoj knjizi *Vecchie città ed edilizia nuova* 1931. godine. Vidi: Françoise Choay, *The Invention of the Historic Monument*, Cambridge 2001., 132.

40 Giovannoni je svoj pojam prorjeđivanja smislio zapravo kao kritiku režimskoga „pražnjenja utrobe“ (*sventramento*), što je bio i jedan od razloga njegova raskida s Marcello Piacentinijem 1930. godine. „To se zbivalo u doba velikih promjena u srcu grada (Rima, op. a.), u kojem je Mussolinijeva uprava iseljavala desetke tisuća ljudi u periferijske *borgate* da bi povodom desetogodišnjice Marša na Rim arheolozima i urbanistima dala odriješite ruke u planiranju prometnica na potezu Kolosej – Piazza Venezia – Via del Mare – Velabro.“ Špikić u: Giovannoni, *Vecchie città ed edilizia nuova*, 270.

Postavljanje spomenika u žarište šire urbane slike, integriranje urbanoga konteksta u sustav restauratorskoga tretmana, izmještanje pogleda u unutrašnjost spomenika, prevođenje ove teorije na urbanističko mjerilo – to su rezultati Giovannonijeva previranja između života i povijesti zbog kojih je Carlo Ceschi s pravom tvrdio da ga povijest restauratorstva ne može ignorirati. Naime, takva teorija dodjeljuje povijesnim urbanim sklopovima i uporabnu i baštinsku vrijednost, dok ih – prema mišljenju Françoise Choay – istovremeno integrira u opću koncepciju teritorijalnoga planiranja i razvoja.⁴¹ Takav pristup posebno je važan za razumijevanje regulacijskoga urbanističkog plana Pule, čija je izrada pokrenuta 1935.

Regulacijski plan Pule: sinteza „glorifikacijske monumentalnosti“

Ekonomska je kriza u Italiji 1934. dostignula svoj vrhunac i fašističkom je režimu bilo jasno da mora uvesti radikalne promjene u tehnici vladanja.⁴² Službeno je uvedena „korporativna ekonomija“, a godinu dana poslije Italija je napala Etiopiju, što je izazvalo uvođenje međunarodnih ekonomskih sankcija. „Čini se da se za istarsku industriju pokrenula nova faza kada je 1935. fašistička vlada, kako bi izbjegla štetnim utjecajima ‘sankcija’, osmislila autarkičnu ekonomsku politiku. Prirodna bogatstva Istre ponovno su postala konkurentna i ušla su u program iskorištavanja domaćih sirovina. Intervencija države u vidu ulaganja kapitala, uvođenje poreznih olakšica i smanjenja carinske barijere napokon su osigurali istarskoj industriji onu mogućnost egzistencije koja se tako uporno zahtijevala tijekom proteklih godina. Ispada da su samo u kontekstu umjetno stvorenih tržišnih uvjeta istarski proizvodi mogli pronaći svoju svrhu.“⁴³

Pokretanjem autarkične gospodarske politike i stupanjem talijanskoga režima u imperijalističku fazu Istra je konačno dočekala i dugo iščekivane

41 Choay, *The Invention of the Historic Monument*, 131. Autorica s velikim entuzijazmom opisuje urbanističku teoriju Gustava Giovannonija: „Svaki povijesni urbani fragment bi se trebao integrirati u lokalni, regionalni i teritorijalni razvojni plan koji simbolizira njegovu vezu s današnjim životom. U tom smislu se njegova uporabna vrijednost legitimira dvojako: tehnički, kroz uključivanje u širu primarnu mrežu razvoja, i ljudski, kroz zadržavanje društvenoga karaktera za stanovništvo“, ignorirajući pritom o kakvom se tehnološkom razvoju i društvenom karakteru radilo u doba nastanka Giovannonijeve teorije. Isto, 135.

42 Odbačena je umjetna stabilizacija tečaja, što je povećalo konkurentnost industriji, a smanjen je broj radnih sati radi povećanja zaposlenosti. Da bi se kompenziralo usporedno smanjenje mjesečne plaće, država uvodi niz kompenzacija u vidu poticaja za obiteljske troškove. Sve su to bile kritične mjere spašavanja režima koje su povećale državni deficit „prema brojkama i procjenama koje iznosi Francesco Coppola D’Anna, s 2.119.000.000 lira u fiskalnoj godini 1934. – 1935. na 12.687.000.000 u 1935. – 1936., dostižući 16.230.000.000 u 1936. – 1937.“ Enzo Santarelli, „The Economic and Political Background of Fascist Imperialism“, u: *The Ax Within: italian fascism in action*, ed. Roland Sarti, New York 1974., 178.

43 Millo, „L’industria marginale e il governo del sottosviluppo“, 124.

javne radove. Vodovodne mreže Rižana i Mirna puštene su u pogon već 1935., a labinsko-raška mreža otvorena je dvije godine poslije. U sklopu radova na vodovodnoj mreži izvedena je i obećavana melioracija doline Mirne, raškoga polja i bivših solana kod Kopra, a izgradnja novoga rudarskog mjesta Raše dovršena je 1937.⁴⁴ Dok se ukidaju pojedini željeznički pravci, poput onoga Trst – Poreč, maha uzimaju investicije u glavne cestovne pravce.⁴⁵

U čast proglašenja Imperija u Puli je 4. studenoga 1935. postavljen brončani kip cara Augusta, tik uz Arenu u novouređenom parku, na mjestu nekadašnjega austrijskoga vojnog skladišta. Riječ je bila o kopiji spomenika podignutoga dvije godine prije u Rimu, a kojemu je kao predložak poslužio slavni mramorni kip Augusta iz Prima Porte, koji se čuva u Vatikanskim muzejima.⁴⁶ Ovaj primjer simbolizira izmještanje zadatka koji se postavljao pred samu arhitekturu: „s reprezentacije moderne Države prelazi se na refiguraciju novoga rimskog Imperija.“⁴⁷

Imperijalni rat, javne investicije, restrukturiranje tržišta vrijednosnih papira i autarkija doista su označile trenutni ekonomski oporavak u Italiji, ali je nova intervencionistička politika zahtijevala i nove, planske mjere ulaganja, što je postavilo i nove zahtjeve pred prostorno planiranje i urbanizam. Sam Mussolini je tijekom govora u Rimu 1936. ustvrdio da je *regulacijski plan* nove talijanske ekonomije preduvjet za ekonomiju samoga Imperija.⁴⁸ Tako je i Pula 1935. donijela odluku o izradi regulacijskoga plana, uvidjevši potrebu za boljim usmjeravanjem novih javnih investicija, a sa svrhom izrade toga urbanističkog zadatka, koji je zamišljen kao „fitalj razvoja grada u stagnaciji“⁴⁹, angažiran je arhitekt Luigi Lenzi, jedan od osnivača Gruppo degli urbanisti romani (G. U. R.).

Detaljan opis plana, koji je rađen od 1935. do 1939., njegovih ciljeva, želja i ambicija, iznio je sam Lenzi u listu *Il Corriere istriano* u obliku feljtona objavljenoga u četiri nastavka. Tri osnovna fenomena na koje plan reagira jasno

44 Više o samim javnim investicijama tih godina vidi: *Le opere del regime in Istria nel quinquennio 1933. XI – 1937. XV*, Pola 1938.

45 Darko Dukovski ističe da je u Istri 1933. bilo svega 10 km asfaltiranih cesta, a šest godina poslije 150 km. Dukovski, *Fašizam u Istri 1918. – 1943.*, 166.

46 Zenzerović – Petrović, *Arena i okolni parkovi – nekad i danas*, 126. „Spomenik je Puli darovao talijanski državni poglavar Benito Mussolini u spomen na dvijetisućljetnu obljetnicu rođenja tog velikog imperatora Rimskog Carstva, kako kazuje natpis na bočnoj strani postolja: BENITI MUSSOLINI DUCIS MUNERE. Na prednju stranu kamenog postamenta uklesana je posveta IMPERATORI CAESARI AUGUSTO PATRI PATRIAE PIETAS IULIA, što u slobodnom prijevodu glasi: ‘Caru Cezaru Augustu – Ocu domovine – Pula!’.“ Isto, 127.

47 Ciucci, *Gli architetti e il fascismo*, 157.

48 Isto, 178.

49 „Necessità di un Piano Regolatore per Pola“, *Il Corriere istriano*, 14. 1. 1934.

prikazuju stanje u gradu – priljev stanovništva iz periferije u grad, nedostatak ekonomskih investicija i loši higijenski uvjeti koji vladaju u njegovu središtu. Iz toga proizlaze i tri osnovna urbanistička cilja, a to su stvaranje decentraliziranoga „urbanoga agregata“ širega područja Pule, plansko zoniranje samoga grada i luke te „higijenska sanacija“ njegovoga središta. Svakoj se razini pristupalo koristeći se drugačijom metodom. Regionalna razina analizira mogućnosti razvoja Pule kao središta južne Istre i nudi rješenje prometne povezanosti grada s okolnim naseljima. Lenzi predviđa da će se Pula, nakon što prebrodi tadašnju recesiju, razviti u pravcima okolnih naselja. „U planu se iscrtava ono što je u današnjem urbanizmu idealan model: važan centar okružen samostalnim satelitima međusobno povezanim adekvatnim prometnim sustavom. Današnje stanje ekonomije u Puli ne dopušta ostvarivanje takvoga ideala, ali je ipak označen u planu da u budućnosti bude jasno o čemu se razmišljalo.“⁵⁰

Druga razina plana je generalni plan za cijeli grad. Temeljna metoda koju Lenzi uvodi je podjela grada na zone, što je u ono vrijeme bila relativno nova metoda uređivanja grada, razvijena po principima znanstvenoga i racionalnoga shvaćanja urbanih fenomena. Osnovni cilj zoniranja, i prometnoga rješenja koje ga prati, bio je organizirati ekonomska ulaganja u gradu i omogućiti efikasniju cirkulaciju samih dobara. Iako je zoniranje Pule ubrzo došlo do problema vezanih za vojsku, koja je i dalje zauzimala veći dio luke, pokušalo se pronaći rješenje u južnom dijelu grada, gdje se prvi put pojavljuje i nova ekonomska namjena teritorija, a to je turistička.

Međutim, tek treća razina plana, ona za gradsko središte, nudi strategiju izvlačenja Pule iz krize. Plan sanacije (ozdravljenja) centra zasniva se na umetanju niza zgrada javne namjene na potezu od Arene prema Slavoluku Sergijevaca i u stari dio grada do Foruma. Teza plana je da će izgradnja javnih ustanova koje financira država donijeti priljev vanjskoga kapitala u Pulu, prema uzoru na uređenje Danteova trga prilikom izgradnje zgrade pošte arhitekta Angiola Mazzonija dovršene 1935., a taj će se državni kapital moći usmjeriti u uređenje trgova, javnih površina, kao i u stambeno tkivo središta grada. No, osim toga, javne investicije trebale bi služiti i „higijenskoj sanaciji“ gradske jezgre, ali ne tako da doista podignu stambenu kvalitetu samoga grada već da vizualno rasterete antičke spomenike od supstandardnih stambenih kuća koje su se nagomilale oko njih. Tako je planom predviđeno razrjeđivanje postojećih i izgradnja novih, monumentalnih, građevina oko

50 [Luigi Lenzi,] „I problemi connessi al piano regolatore di Pola“, isto, 26. 1. 1936.

Arene, Slavoluka Sergijevaca, Forumu i ostalih antičkih spomenika, čime bi se „fašistička Pula trebala približiti rimskoj Puli”.⁵¹

Kako je vidljivo iz ove tri razine urbanističkoga planiranja, autarkična je politika toga doba pred talijanske arhitekta i planere postavljala visoke zahtjeve. Iste osobe trebale su biti osposobljene za rješavanje situacije na regionalnom planu, vodeći se Howardovom idejom vrtnih gradova, dok su se na urbanom planu koristile zoniranjem potrebnim za novu ekonomsku distribuciju, a na planu povijesnih jezgri Giovannonijevim tezama razrjeđivanja i reorganizacije urbanoga nasljeđa, kao i Piacentinijevim zahtjevima za monumentalizacijom prostora novoga Imperija. Kako bismo bolje razumjeli takav pristup, valja detaljnije opisati edukaciju Luigija Lenzija, koji je bio tipičan pripadnik nove generacije talijanskih planera.

Lenzi se školovao na Višoj arhitektonskoj školi u Rimu, koju je u to doba vodio upravo Gustavo Giovannoni i koji se koristio tom školom kako bi u njoj implementirao svoj koncept arhitektonske edukacije koja bi vodila k novoj stručnoj figuri „integralnoga arhitekta“ (*l'architetto integrale*).⁵² Riječ je o figuri arhitekta koji je trebao biti osposobljen za kompleksnost novih zadataka svojim podjednakim poznavanjem umjetnosti, projektiranja, inženjerstva, restauratorstva, povijesti i urbanizma. Sam Giovannoni sažeo je novu ulogu arhitekture u pismu svom prijatelju Ugu Ojettiju još 1922. sljedećim riječima: „Arhitektura ima posredni karakter između pozitivnoga učenja kulture i tehnike te estetskoga učenja umjetnosti. (...) Nova figura Arhitekta je ona koja gospodari materijom i njezinim statičkim i estetskim zakonima.”⁵³ Vođen tim načelom, Giovannoni je osmislio školski program u kojemu su studenti bili upoznati s urbanističkim učenjem, tehničkim i inženjerskim zadacima, pitanjima restauratorstva te povijesti i teorije arhitekture. Ispostavilo se da je autarkični imperijalni režim Italije nakon 1935. svojim planskim javnim radovima, koje je pratila i sve veća želja za političkom reprezentacijom, stvorio potrebu upravo za ovakvom vrstom profesije, koju je Giovannoni anticipirao još početkom stoljeća. Prema Giorgiu Ciucciju, arhitekt toga doba „mora biti u stanju razumjeti nove reprezentativne potrebe fašizma, ali ih istodobno uskladiti sa sektorskim politikama ekonomske moći: spomenici i nova naselja, tradicija i prenamjena

51 [Francesco Semi,] „Orme indelebili di Roma in Pola che risorge“, isto, 23. 11. 1934.

52 Prema Giorgiu Ciucciju, upravo su pripadnici rimske grupe urbanista (G. U. R.), poput Luigija Piccinata i Cesarea Vallea, prvi integralni arhitekti tadašnje Italije. Ciucci, *Gli architetti e il fascismo*, 23.

53 Ferruccio Canali, „Gustavo Giovannoni e Ugo Ojetti amicissimi: questioni di architettura e di tutela nella corrispondenza conservata presso la Galleria Nazionale di Arte Moderna di Roma (1906-1942)“, *Bollettino della Società di studi fiorentini*, 14, 2005., 82.

povijesnoga grada, teme su u kojima se obrađuje opći okvir urbane reorganizacije, shvaćene kao reorganizacija prisutnosti države i kao racionalizacija zemljišne intervencije⁵⁴, zaključujući u ironičnom tonu: „Integralni arhitekt je sin kameleona (aludirajući na Togliattijevu izjavu kako „ništa više od fašističke ideologije ne sličí kameleonu“, op. a.), sposoban je nositi odjeću tradicije i izgledati moderno, ili obrnuto, nositi modernu odjeću za poštovanje tradicija: spreman je u svakom slučaju prilagoditi se promjenjivim uvjetima.“⁵⁵

Sam Gustavo Giovannoni bio je uključen u inicijalne rasprave vezane za pulski regulacijski plan,⁵⁶ a da bi se bolje razumjela njegova implementacija restauratorstva u povijesne jezgre gradova, kao i praktične implikacije djelovanja „integralnoga arhitekta“, potrebno je usmjeriti se na viziju pulskoga plana za središte grada koja kompletno reorganizira javni prostor Pule, koristeći se antičkim spomenicima kao žarišnim točkama operacije.

„Na temelju objektivne procjene postojećega stanja, Pula u svojem središtu nije predstavila važna i obvezujuća pitanja koja je potrebno riješiti. Ni prevelike količine prometa, niti spomenike koje treba izolirati i vratiti im izvorni umjetnički oblik, niti problem pristupačnosti, niti sigurnosti. Ispostavljena su samo dva ozbiljna problema: onaj higijene i onaj dekora“,⁵⁷ započinje Luigi Lenzi svoj opis planiranih radnji za povijesno središte Pule. Dok se problem higijene namjeravao riješiti tipičnim Giovannonijevim radnjama razrjeđivanja i higijenske sanacije urbanoga tkiva, problemu „dekora“ pristupilo se, kako Ferruccio Canali naglašava, u Piacentinijevu stilu,⁵⁸ odnosno u planiranju serije impozantnih arhitektonskih operacija koje bi svojom monumentalnošću predstavljale vezivo između antičkih spomenika i postojeće morfologije grada. Lenzi u istom članku nabroja 16 novih javnih građevina – s opisanim karakteristikama trijemova, lukova, kamene fasade i ostalih „piacentinijevskih“ arhitektonskih elemenata – koje bi se trebale izgraditi na potezu od Arene do Slavoluka, i dalje do Foruma, što je zbilja velika brojka za potez te veličine.

Prva slika u opisu toga plana je stvaranje monumentalne zone uz Arenu, koja bi predstavljala nova vrata Pule. „Putnik koji ulazi u Pulu vidjet će

54 Ciucci, *Gli architetti e il fascismo*, 11.

55 Isto, 22.

56 „Forlati tvrdi da je imao dugu raspravu u Rimu s arhitektom Giovannonijem i dvojicom projektanata, ‘arhitektima Lenzi’, zaključivši direktivom, ‘koju zagovara Giovannoni’, da se osmisli regulacijski plan koji bi bio praktičan ‘za ekonomske učinke, ostavljajući kao varijante neke previše zahtjevne prijedloge, koji su nepotrebne naravi.’“, Spada, *L’Italia in Istria*, 6.

57 [Luigi Lenzi,] „Le soluzioni del piano regolatore di Pola“, *Il Corriere istriano*, 29. 1. 1936.

58 Ferruccio Canali, „Architettura del moderno nell’Istria italiana (1922-1942): Luigi e Gaspare Lenzi per il Piano Regolatore di Pola (1935-1939)“, *Quaderni*, XIV, 2002., 345-411.

s lijeve strane petinu veličanstvene Arene, veličanstvene u svojoj spomeničkoj impozantnosti i težini vlastitoga sjećanja, a s desne izvor Karolina, restauriran u svom umjetničkom dostojanstvu i uokviren zelenilom, dok će u pozadini, ispred sebe, vidjeti ono što ja nazivam ‘vratima grada’ koja će, vitalna u svojoj arhitektonskoj vrijednosti, sjedinjena u svojoj masi suprotstaviti slavi nestale prošlosti znakove svjetlije budućnosti.⁵⁹ Tom slikom namjeravalo se ukloniti vojne i policijske građevine u podnožju Arene kako bi se omogućio jasniji pogled na sam spomenik, a na mjestu tih građevina zamišljena je serija parkova koja bi se nadovezala na već postojeći parkovni sustav uspostavljen u doba Austro-Ugarske. Jedina građevina koja bi bila zadržana je antički izvor vode Nimfej, koji Lenzi naziva Karolinom, a čiji bi se oblik vratio u izvorno antičko stanje jer je ta građevina nadograđena u 19. stoljeću. Prema jugozapadnom tornju Arene trebala je iz smjera obale voditi 25 metara široka rampa, u čijem bi središtu pri vrhu bio smješten postojeći kip cara Augusta.⁶⁰ U smjeru juga zamišljene su dvije simetrične monumentalne zgrade koje bi predstavljale ulaz u grad. Jedna od te dvije građevine izvedena je 1939. prema projektu inženjera Alberta Turine, što predstavlja i jedino ostvarenje te slike.

Turinina je uglovnica trebala biti početak arhitektonske transformacije čitave zone između Arene, gradskoga perivoja Giardini i antičkih bedema s Dvojnim i Herkulovim vratima. Dva trokutasta gradska bloka, koja su se ondje nalazila, kompletno bi se rekonstruirala, odnosno postojeće bi građevine bile zamijenjene novim javnim i poslovnim palačama. U sjevernom je bloku, uz Turininu zgradu, zamišljena nova građevina suda, higijenski ured, hotel i nacionalni institut za ozljede na radu, koji je i realiziran prema projektu arhitekta Lina Moschenija iz 1937. godine. Južniji blok prema Giardinima, koji je nove monumentalne građevine trebao dovesti u dijalog s antičkim i srednjovjekovnim gradskim bedemima, otkopanim i restauriranim 1932., kao i ornamentalnim rimskim Dvojnim vratima, ugostio bi novu učiteljsku školu, zgradu ekonomskoga vijeća, autobusni kolodvor te zgradu talijanske nacionalne banke.⁶¹ Između učiteljske škole i ekonomskoga vijeća osmišljena je nova pješačka ulica u osi Dvojnih vrata da bi naglasila taj antički spomenik,

59 Lenzi, „Le soluzioni del piano regolatore di Pola“, *Il Corriere istriano*, 29. 1. 1936.

60 *Progetto sistemazione: zona Arena – parco Arnaldo Mussolini – Nimfeo, rapporto 1:625*, Grad Pula, Odsjek za prostorno planiranje i graditeljsko nasljeđe (dalje: GNP), mapa 7.

61 *Piano Regolatore della città di Pola: piano particolareggiato di esecuzione zona Largo G. Oberdan – Arena, scala 1:625*, GNP, mapa 7. Posljednje dvije građevine također su realizirane: autobusni kolodvor prema nacrtima Bernardina Fabra 1938. i Banca d'Italia prema projektu Vincenza Munarija 1939.

koji je ujedno bio i ulaz u Kraljevski muzej Istre, preko kojega se pristupalo i netom restauriranom antičkom kazalištu.

Sljedeća slika u pravcu kretanja prema Forumu bio je trg Portarata, na kojem se nalazi Slavoluk Sergijevaca. Ondje je planom predviđena serija trijemova s lukovima koja bi obrubila postojeći gradski blok južno od Slavoluka, dok bi se s druge strane uredio postojeći perivoj Giardini koji se proteže uz restaurirane gradske bedeme. Tu plan ulazi u starogradsku jezgru, gdje predviđa spomenuto razrjeđivanje postojećega urbanog tkiva, dok se sljedeći monumentalni trijem pojavljuje na Danteovu trgu nasuprot netom izgrađene zgrade pošte, oglednoga primjera nove monumentalne i moderne javne građevine u Puli. Dalje prema Forumu zamišljen je novi prodor monumentalnoga stubišta u osi crkve samostana sv. Franje, što se posjetitelju otvara s desne strane dok pristupa Forumu, mjestu gdje je Lenzijev plan doživio katarzu.

Da bi se postojeći trg što više približio svojim antičkim dimenzijama, planom se predviđa uklanjanje gotovo svih postojećih građevina s južne i zapadne strane trga, koje bi bile zamijenjene serijom trijemova i pasaža, dok se njegovo istočno lice zamišlja uređeno novim fasadama. „Da se spustimo u detalje, očekujemo da će zgrada gdje je do prije nekoliko dana bila pošta biti srušena, ali kako se ne bi dopustilo da prevelik otvor naruši tako miran i ugodan trg, mislimo da bi se na njezinom mjestu mogao podići vertikalni element, venecijanski zvonik ili zavjetni toranj, koji bi naglasio horizontalan ritam okolnih arhitektonskih vrijednosti. Da bih bolje pojasnio svoju ideju, osmislio sam zgradu s trijemom u prizemlju kako bi se kroz šumu stupova ili potpornih pilastara moglo vidjeti svjetlucanje morskoga osmijeha. (...) Kako bih bolje iznio moju ideju, volio bih je još u snu milovati, odnosno želio bih da mi oprostite moju pjesničku slobodu kada zamišljam da bi za tu građevinu, obloženu grubim istarskim kamenom, sam trg postao atrij; trijem od poliranoga kamena, vestibul.“⁶² Deset godina nakon prve arhitektonske slike pulskoga Foruma, u kojoj je nastala *palazzina comunale*, pojavljuje se ova Lenzijeva. Razlika je evidentna: umjesto nesigurnih historicističkih motiva korača geometrijski ritam stupova, a umjesto eklektičkih ornamenata uzdiže se vertikalni toranj od gruboga kamena. Fašizam je u tih deset godina prevladao dugačak put od borbe za prevlast u zemlji i gušenja radničkoga pokreta do imperijalne političke hegemonije čija je monumentalnost, temeljena na javnom dugu, srljala u neizbježnu ratnu tragediju.

62 Lenzi, „Le soluzioni del piano regolatore di Pola“, *Il Corriere istriano*, 29. 1. 1936.

Zaključak

„Dva su urbanistička problema uređenja spomeničkoga ambijenta koji u ovom trenutku potresaju Pulu, onaj koji se odnosi na konačnu organizaciju zone koja okružuje Arenu te onaj koji se tiče uređenja antičkoga Foruma.“⁶³ Tim riječima započinje članak u časopisu *Costruzioni Casabella* 1943., nekoliko mjeseci prije savezničkoga iskrcavanja u Italiji. Pulu će, kao i ostatak Italije, uskoro potresati daleko gori problemi, u kontekstu kojih će pitanje antike, njezina valorizacija i restauracija pasti u drugi plan. No, ostat će nevjerojatan zapis, kako u dokumentima, tako i na samim spomenicima, o toj međuratnoj epohi, jednom ekscesu u promišljanju antike (koji se nije mogao zaustaviti ni dok su Saveznici nastupali jugom države), iracionalnom nagonu koji je s jedne strane uzdizao kult antike na mjesto najviše vrijednosti, dok se s druge strane nije libio izvoditi čitav spektar modernih intervencija na njoj, miješajući na kraju granicu između antičkoga spomenika i moderne arhitekture, stapajući ih u jednu zajedničku egzaltaciju „glorifikacijske monumentalnosti“ (*monumentalità celebrativa*).⁶⁴

Novoosposobljena Giovannonijeva profesija „integralnih arhitekata“, opremljena tehnikom i poviješću, obavijena pozitivističkim velom „znanstvene restauracije“ i prostornoga planiranja, postavila je antiku u žarište novih urbanih transformacija. Iz njih su se trijumfalne osi režima širile gradom i međusobno povezivale u kontinuiranu paradu. Filmska kamera, to novo oko, uvjetovala je scenografiju – mora biti dijakromatska, mora prikazivati oštre sjene, mora davati ritam sekvencama, mora usmjeravati. Nova arhitektura, služeći se antikom kao svojim ishodištem, pružila je kameri željenu scenografiju. Ona nije interpretirala antiku na razini stilskih karakteristika ili jezika, ona je u antici tražila duh suvremenosti, a sebe smatrala ravnopravnom njoj. „Mi moramo stvoriti novu baštinu koja će biti ravna onoj drevnoj, moramo stvoriti novu umjetnost, umjetnost našega vremena, fašističku umjetnost“,⁶⁵ govorio je Mussolini na Likovnoj akademiji u Perugi 1929., a arhitektura je slijedila taj mit dok se nije dovela u slijepu ulicu. Iluzija tih arhitekata bila je u tome što su „vjerovali da su u stanju razaznati racionalnost forme koja može predstavljati vrijednosti za koje su oni sami smatrali da su svojstvene fašizmu. Klasičan svijet za njih nije bio onaj stupova i lukova, već duha, koji su sanjali da istražuju.“⁶⁶

63 „Pola: l’anfiteatro e il Foro“, *Costruzioni Casabella*, n. 182., veljača 1943., 38–39.

64 Ciucci, *Gli architetti e il fascismo*, 185.

65 Isto, 55.

66 Isto, 199.

Sažetak

Članak problematizira odnos modernističkoga procesa urbanoga razvoja prema antičkoj spomeničkoj baštini između dva svjetska rata na primjeru grada Pule. U tom je razdoblju Pula bila u sastavu talijanske države, čiju je politiku prvenstveno obilježio fašizam. Uzimajući u obzir specifičnu ideološku vrijednost koju je narativ antičkoga Rima imao za fašistički pokret, namjera je članka locirati ključne trenutke povezivanja toga narativa pomoću konkretnih spomenika poput Slavoluka Sergijevaca, Augustova hrama i amfiteatra (Arene), s urbanom transformacijom grada koja se odvijala u tom periodu. Koristeći se povijesnoumjetničkom metodom istraživanja, autor opisuje zahvate na tim spomenicima u kontekstu šire društvene, političke i kulturne klime, kao i teorijskih okvira koji su usmjeravali same zahvate. Članak je strukturiran u pet poglavlja, od kojih prva tri sagledavaju intervencije na važnim rimskim spomenicima u gradu, dok se četvrto bavi teorijskim okvirom koji je utjecao na same zahvate, prvenstveno kroz misao talijanskoga arhitekta Gustava Giovannonija. Posljednje poglavlje nudi sintezu toga eklektičnog procesa modernizacije grada kroz opis urbanističkoga plana Luigija Lenzija koji je sumirao dotadašnje parcijalne realizacije u gradskom tkivu. Članak rezultira detaljnijim pojašnjenjima odnosa koji su postojali između različitih disciplina, poput arhitekture, arheologije, konzervatorstva i urbanizma, bez čije se suradnje takav proces nije mogao realizirati. Osnovni je cilj tako osmišljenoga procesa bio stvoriti arhitektonsku scenografiju za političke parade, manifestacije i marševe modernističkoga masovnog društva. Filmska kamera, to novo oko, uvjetovala je samu scenografiju na formalnoj razini – morala je biti dijakromatska, davati ritam sekvencama, usmjeravati oko promatrača. Nova arhitektura, služeći se antikom kao svojim ishodištem, pružila je kameri željenu scenografiju.

I monumenti romani come base della trasformazione urbana di Pola tra le due guerre mondiali

Riassunto

Soffermandosi sull'esempio della città di Pola, l'articolo considera l'approccio che lo sviluppo urbanistico modernista adottò nei confronti del patrimonio monumentale antico tra le due guerre mondiali. In questo periodo Pola fece parte dello Stato italiano la cui politica fu in primo luogo definita dal fascismo. Prendendo in considerazione il valore ideologico specifico che l'immaginario dell'antichità romana ebbe per il movimento fascista, l'articolo si pone l'obiettivo di riconoscere i momenti cruciali nel collegamento di tale immaginario con la trasformazione urbana della città avuta luogo in questo periodo, soprattutto attraverso l'uso di monumenti concreti quali l'Arco dei Sergi, il tempio d'Augusto e l'anfiteatro (l'Arena). Avvalendosi del metodo di ricerca storico-artistico, l'autore descrive gli interventi apportati a tali monumenti nel contesto di un più ampio clima sociale, politico e culturale, oltre a considerare il contesto teorico che ha indirizzato gli interventi stessi. L'articolo è strutturato in cinque capitoli di cui i primi tre trattano degli interventi applicati ai più rilevanti monumenti romani della città mentre il quarto capitolo tratta il principio teorico che ha influenzato gli interventi, in primo luogo il pensiero dell'architetto italiano

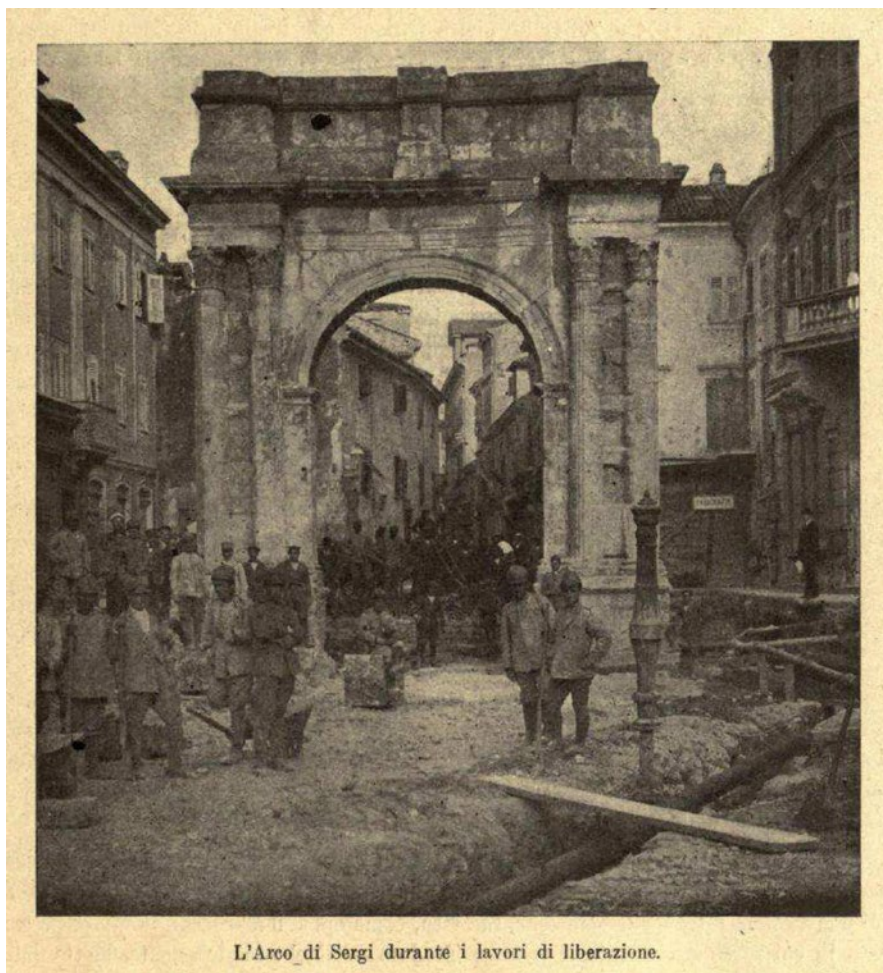
Gustavo Giovannoni. L'ultimo capitolo offre una sintesi di questo processo eclettico di modernizzazione della città attraverso la descrizione del piano urbanistico di Luigi Lenzi che riassume quanto era stato parzialmente realizzato nel tessuto cittadino fino a quel momento. L'articolo offre spiegazioni dettagliate sui rapporti che esistevano tra le varie discipline quali l'architettura, l'archeologia, la conservazione e l'urbanistica; discipline senza la cui interazione il processo di modernizzazione non si sarebbe potuto realizzare. L'obiettivo principale di questo processo era quello di creare una scenografia allestita per le parate politiche, per le manifestazioni e le marce della moderna società di massa. La macchina da presa, questa nuova tipologia di occhio, condizionò l'aspetto della scenografia a livello formale – essa doveva essere diacromatica, dare un ritmo alle sequenze, indirizzare lo sguardo dell'osservatore. Il nuovo tipo di architettura, usando il periodo dell'antichità romana come punto di partenza, offrì alla telecamera la scenografia desiderata.

Ancient monuments as the origin of urban transformation of Pula between the two world wars

Abstract

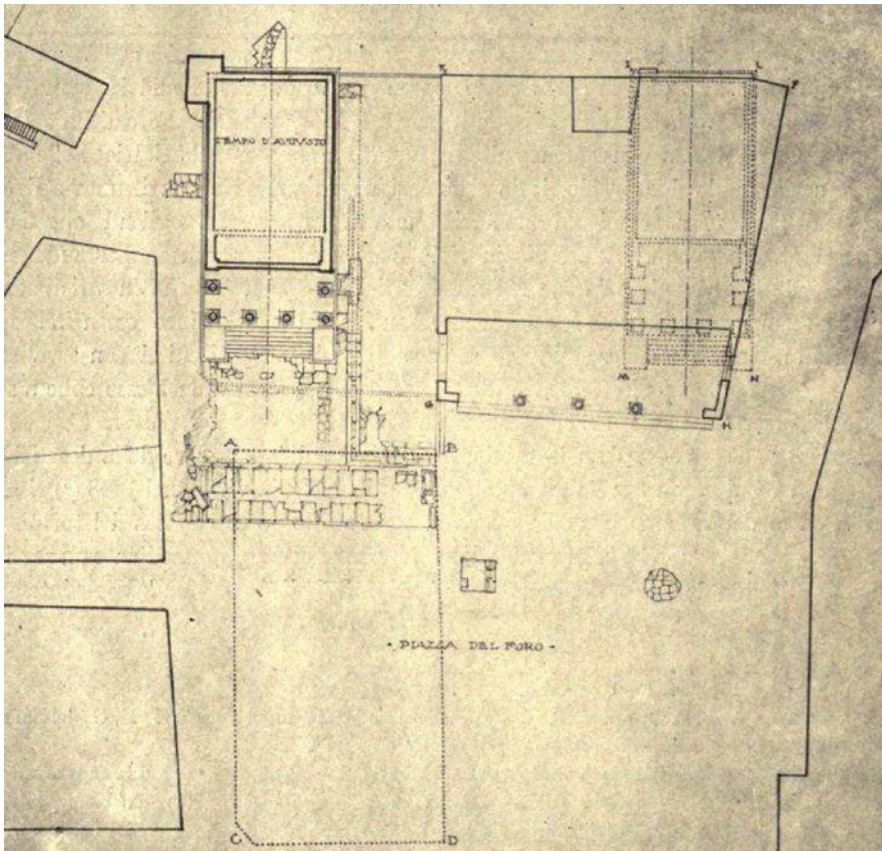
The article addresses the relationship the modernist process of urban development had with the monument heritage from the Antiquity between the two world wars taking as the example the city of Pula. At that time, Pula was part of the Kingdom of Italy, whose policy was primarily marked by fascism. Considering the specific ideological value that the narrative of the ancient Rome had for the fascist movement, the article intends to locate key moments when this narrative had made the connection to the concrete monuments such as the Arch of the Sergii, the Temple of Augustus and the amphitheatre (Arena) with the urban transformation of the city that was happening then. Using the methods of art historical analysis, the author describes the interventions on these monuments in the context of the wider social, political and cultural climate, as well as the theoretical frameworks that guided the interventions themselves. The article is structured in five chapters, the first three of which observe the interventions on important Roman monuments in the city, while the fourth deals with the theoretical framework that influenced the interventions themselves, primarily through the notions of Italian architect Gustavo Giovannoni. The last chapter offers a synthesis of this eclectic process of modernization of the city through a description of the urban planning of Luigi Lenzi, which summarized the previous partial implementation in the urban fabric. The article further results in more detailed explanations of the relationships that existed between different disciplines, such as architecture, archaeology, conservation and urbanism, without whose cooperation such process could not have been implemented. The main goal of the process designed in this way was to create an architectural scenography for the political parades, events and marches of the modernist mass society. The film camera, that new eye, conditioned the scenography itself on a formal level – it had to be dichromatic, give rhythm to the sequences, steer the eye of the observer. The new architecture, using antiquity as its foundation, gave the camera the desired scenography.

Prilozi

Sl. 1. Talijanska vojska obavlja iskapanje baze Slavoluka Sergijevaca 1919. ([Bruna Tamaro, „Il. Pola“, *Notizie degli scavi di antichità*, 1-2-3, 1920., 5)

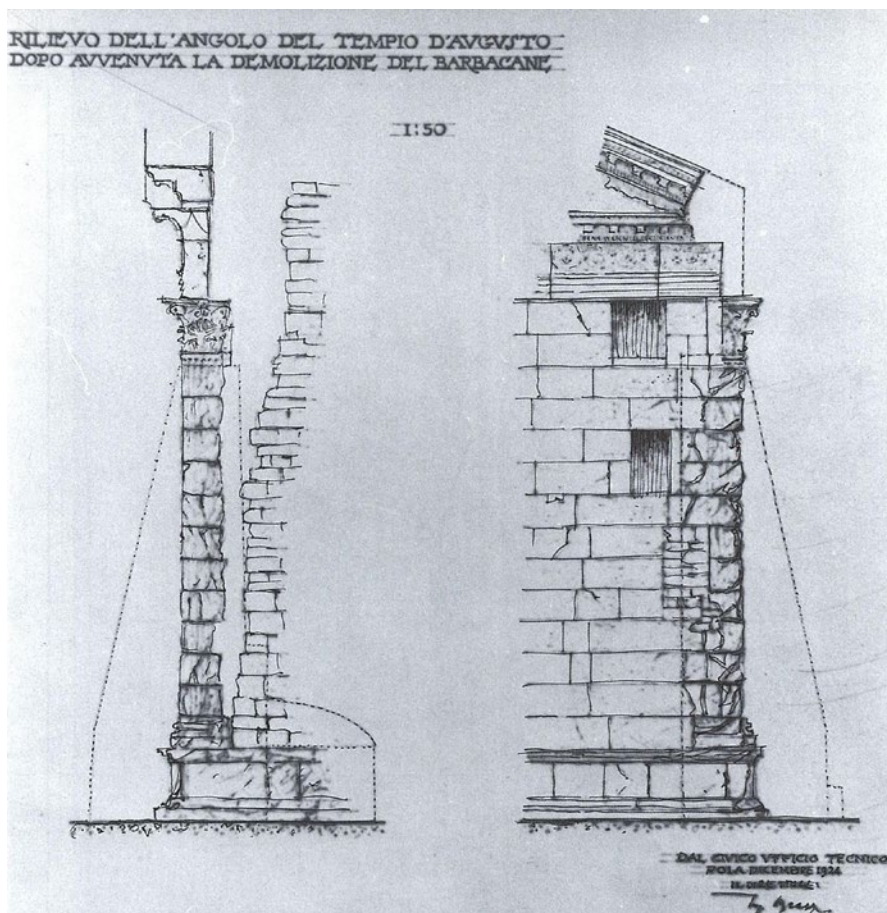

Sl. 2. Tlocrt arheološkoga istraživanja Foruma 1920. (Bruna Tamaro, „III. Pola – Tempio di Augusto. Scavi e lavori di restauro”, *Notizie degli scavi di antichità*, 7-8-9, 1923., 212)

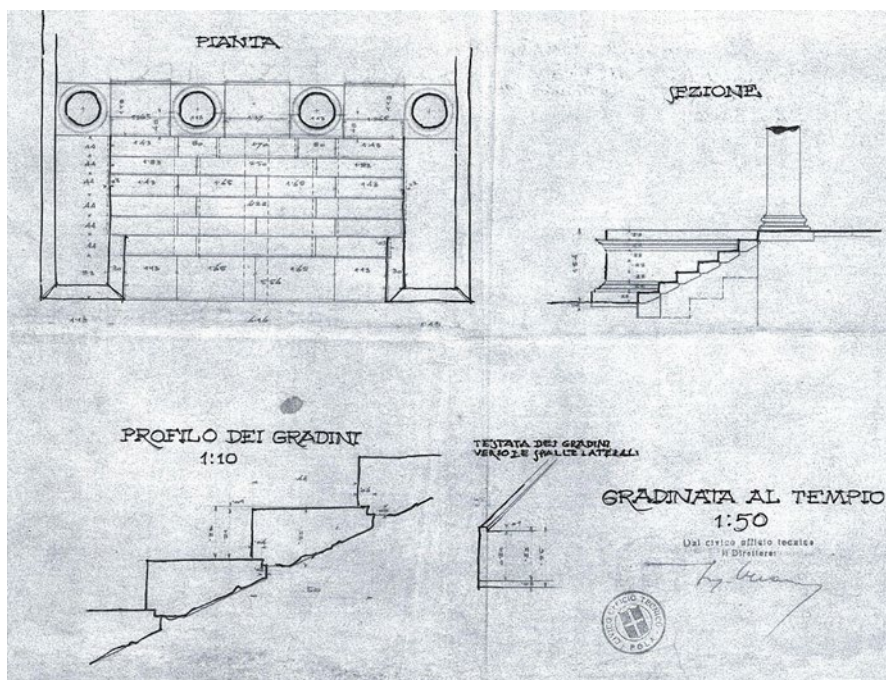

Sl. 3. Nacrt uredjenja Foruma arhitekta Guida Cirillija s posvetom admiralu Umbertu Cagniju, datiran 1. 5. 1919. (Pavan, *Il tempio d'Augusto di Pola*, fig. 19)

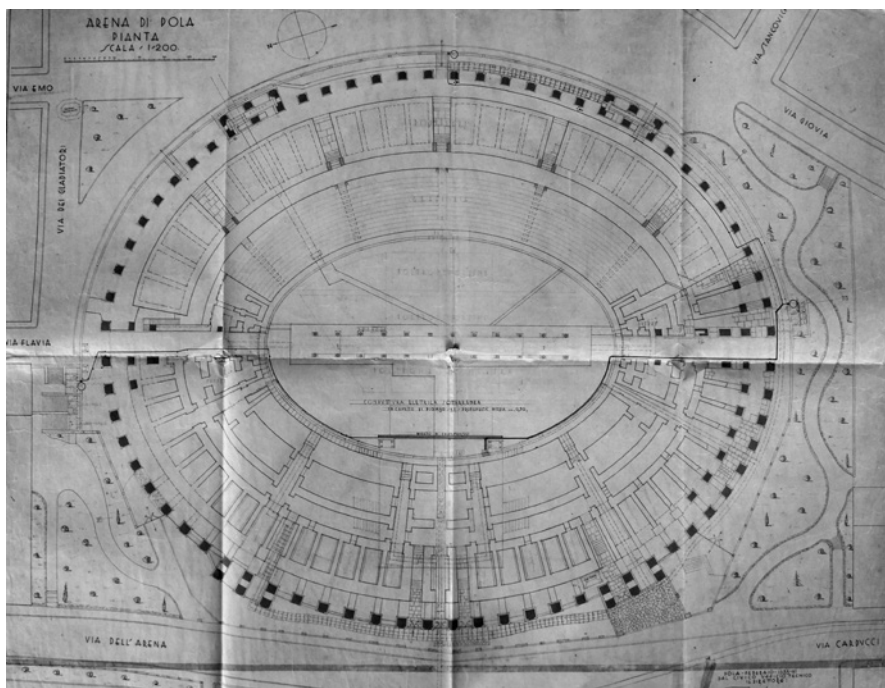
Sl. 4. Augustov hram, nacrt sjeverozapadnoga ugla nakon uklanjanja kontrafora, mjerilo 1 : 50, ing. Guido Brass, 1924. (Pavan, *Il tempio d'Augusto di Pola*, fig. 15)

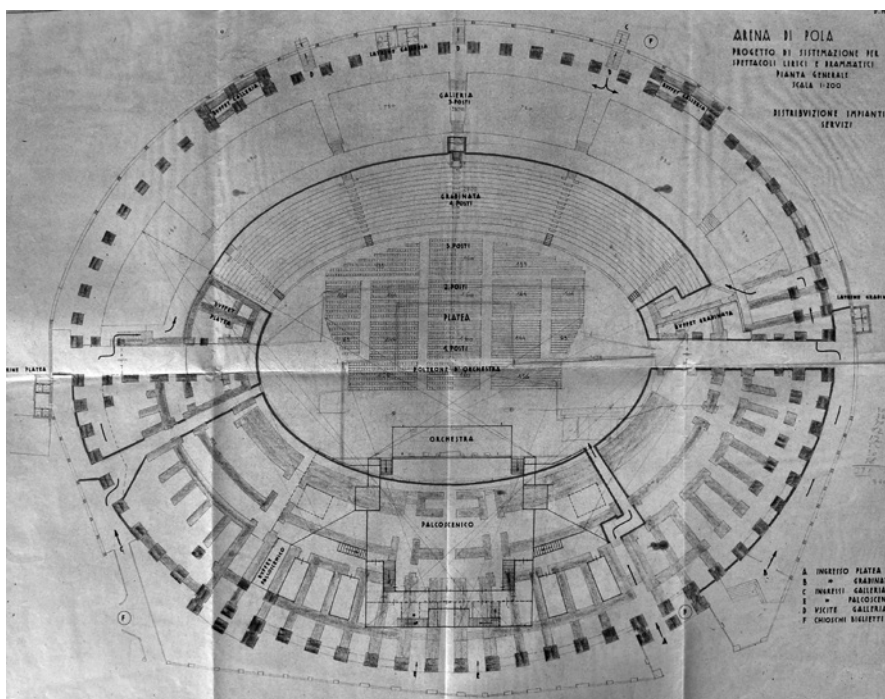
Sl. 5. Augustov hram, tlocrt i presjek novih stuba, mjerilo 1 : 50, ing. Guido Brass, 1922. (Pavan, *Il tempio d'Augusto di Pola*, fig. 12)

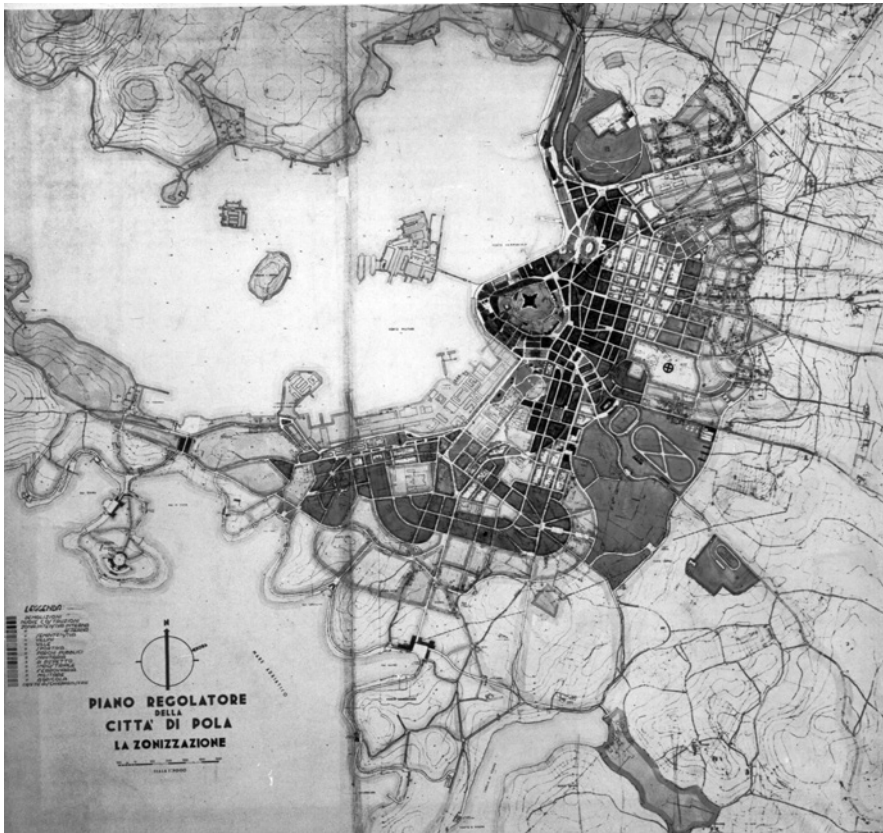
Sl. 6. Palazzina comunale, Augustov hram i komunalna palača (L'*Arena di Pola*, n. 2784, 1. 5. 1993., 10)

Sl. 7. Amfiteatar, tlocrt polaganja električne infrastrukture, mjerilo 1 : 200 (HR-DAPA-67: Općina Pula 1919/1943 [1943-1947], grupa X: Javni radovi i PTT, kutija 221)

Sl. 8. Pulska Arena, projekt uređenja za održavanje opernih i dramskih predstava, opći plan, mjerilo 1 : 200 (HR-DAPA-67: Općina Pula 1919/1943 [1943-1947], grupa X: Javni radovi i PTT, kutija 221)

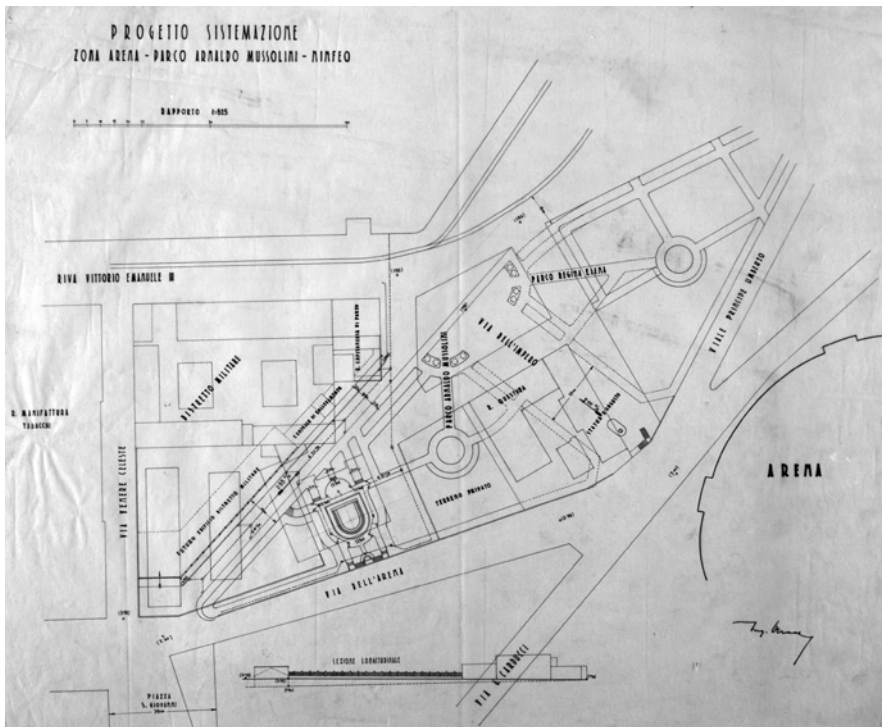

Sl. 9. Regulaijski plan Pule, plan zoniranja (Povijesni i pomorski muzej Istre – Museo storico e navale dell'Istria, PPMI)

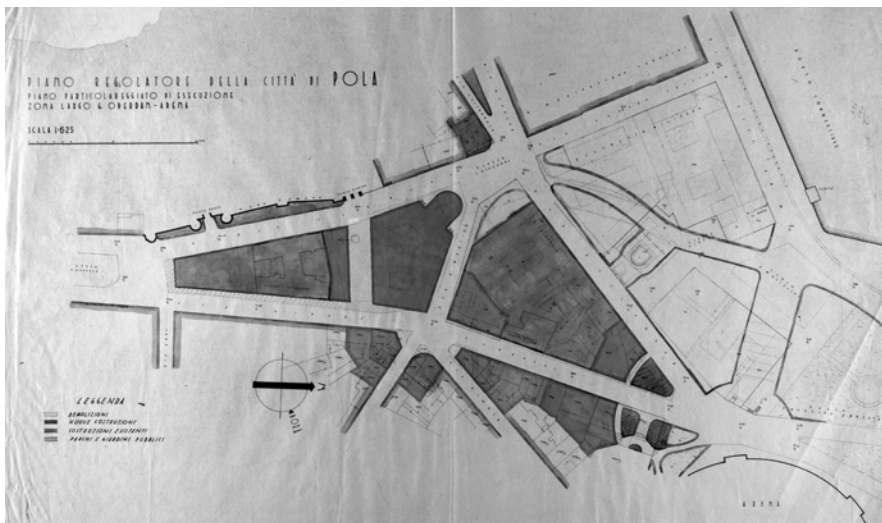

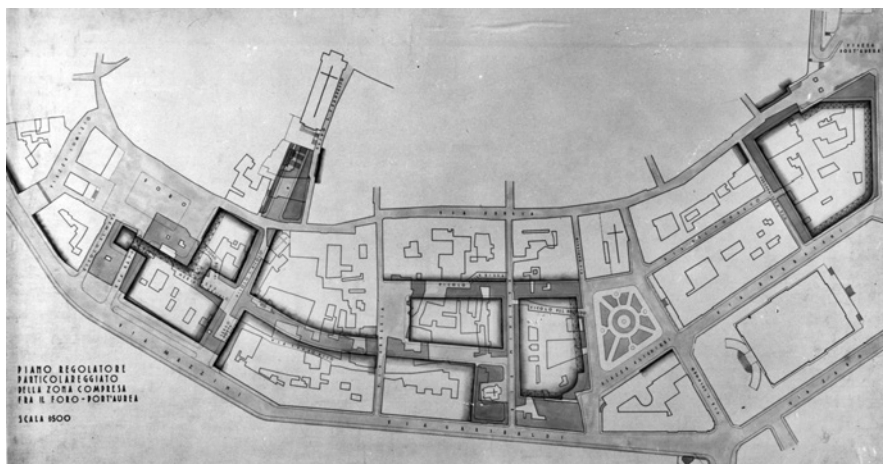
Sl. 10. Regulaijski plan Pule, nacrt centra s označenim važnim vedutama (GNP)

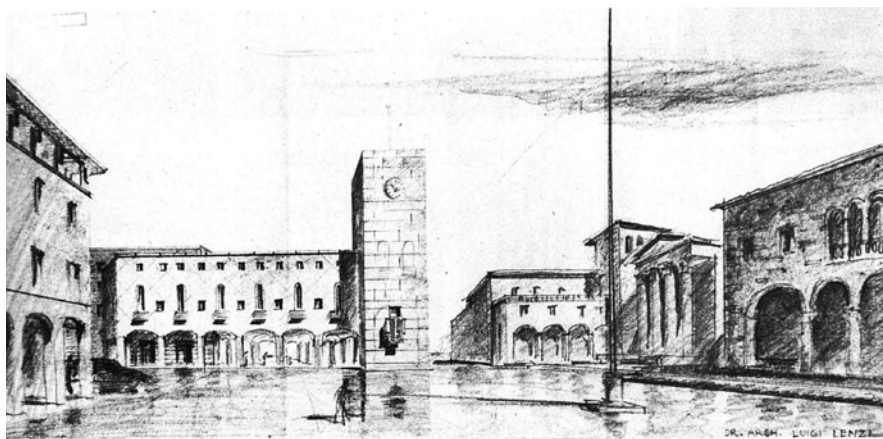
Sl. 11. Regulaijski plan Pule, projekt zone Arena – park Arnaldo Mussolini – Nimfej (GNP, mapa 7)

Sl. 12. Regulaijski plan Pule, projekt zone largo G. Oberdan – Arena (GNP, mapa 7)

Sl. 13. Regulaijski plan Pule, detaljan plan zone jezgre između Foruma i Portarata, mjerilo 1 : 500 (PPMI)

Sl. 14. Veduta projekta uređenja Foruma, arh. Luigi Lenzi (Krizmanić, *Komunalna palača Pula*, sl. 71)

